

در این دوره با استفاده از عناصر اواخر دوره اویغوری و بعد از سلجوقی و سنن دوره های قبل، هنر، عالی ترین راه ترقی خود را پیمود و آثار هنری بسیار ارزنده و گرانبهائی بوجود آمد. بویژه در رشته «هنر کتابت» با فعالیت مشترك خوشنویسان، مصوران، نقاشان، مجلدان و مذهبیان . . . و جز آنها بهترین آثار آن دوره و آثار مشابه دوره های قبل تهیه گردید. میرعلی تبریزی و فرزند او عبدالله، جعفر تبریزی، شمس الدین محمد هراتی، مولانا اظهر تبریزی (استاد استادان) و سلطان علی مشهدی از معروف ترین خوشنویسان آن دوره هستند. از مصورین: خلیل میرزا، غیاث الدین نقاش، کمال الدین بهزاد هنرمندانی بودند که آوازه نام و شهرتشان در فراسوی مرزهای زمان و مکان گسترش یافت. بایسنغر میرزا به تشکیل مراکز هنری و تشویق هنرمندان علاقه فراوان داشت و از دوستان اران هنر و حامی بزرگ هنرمندان آن دوره بحساب می آید. شاهزاده علاوه بر فعالیت های دولتی اش شاعر و خوشنویس ماهری نیز بود. وی سال ۷۹۹ در شهر هرات چشم به جهان گشود. از هیجده سالگی به رتق و فتق امور دولتی پرداخت سپس به حکومت خراسان و آذربایجان رسید و در سال ۸۲۰ به ولایت عهدی منصوب گردید. در دوران ولایت عهدی اش از هرات پای به بیرون نهاد. پدرش شاهرخ میرزا در کارهای دولتی برایش صلاحیت فراوان قابل بود و گاهگاهی در جنگ ها، او را اجازه شرکت میداد. شاهزاده خط ثلث را نیکو مینوشت و علاوه بر زبان ترکی که زبان مادری اش بود به زبانهای فارسی و عربی نیز تسلط داشت و با آنها شعر میسرود. آدمی فوق العاده ظریف، عادل و در میدان نبرد شجاع و بیباک بود. شاهنامه را خوب میدانست و تاریخ نویسان را گرامی میداشت. دانشمندی چون جعفر الحسینی و حافظ ابرو از حمایتش برخوردار بودند. بخاطر علاقه فراوانی که بکارهای هنری داشت بیشتر اوقات خود را بین هنرمندانی که در دربار مشغول بودند میگذراند و در مجامعی که با شرکت بزرگان، ادبا، دانشمندان، هنرمندان و موسیقی دانان تشکیل میشد شرکت میکرد. تشویق و حمایتی که بایسنغر میرزا از هنرمندان میکرد راه ترقی و پیشرفت هنر را هموارتر ساخت. آثار پرارزش و بینظیری که در نتیجه توجه بایسنغر میرزا در مدت ۱۰ سال بدست هنرمندان آن دوره در هرات بوجود آمد، کیفیت فعالیت های هنری دوره تیموری را بخوبی نشان میدهد. وی در هفتم جمادی الآخر سال ۸۳۷ درگذشت و در مجموعه گوهر شاد خاتون بخاک سپرده شد. سالها بعد در همان محل بیادبودش مقبره بزرگی بنا گردید.

منابعی که امروز می توانند برای شناختن و ارزیابی آثار و فعالیت های هنری دوره تیموری مفید واقع شوند عبارتند از: آثار تاریخی (دست نوشته ها، مرقعات، جنگ ها، لوحه ها

و سایر اشیاء) و منابع کتبی. دسته اول که در مجموعه های دولتی یا شخصی قرار دارند بوسیله هنر دوستان ثبت، بررسی و معرفی شده اند. متأسفانه تعداد کتابها، رساله ها، وثیقه های دولتی و اسناد گوناگونی که معرف واقعی هنرمندان و بیان کنندة فعالیت های هنری آنها باشد بسیار کم است و معلوماتی هم که بدست میدهند از مدح و ثنای ادبی فراتر نمی رود. اگر فهرست منابع کتبی را که بتواند اطلاعاتی در مورد «هنرمندان و هنر کتاب» دوره تیموری (خط، تذهیب، تصویر، جلد و سایرین) بدست دهد جمع آوری کنیم با چنین تالابویی مواجه خواهیم شد.

- ۱ - علی یزدی، ظفرنامه، ۸۲۴ ه. ق
- ۲ - ابن عربشاه، (مرگ ۸۵۴)، عجایب المقدور
- ۳ - عبدالرزاق سمرقندی، مطلع السعدین، ۸۸۰ ه. ق
- ۴ - دولتشاه، تذکرة الشعرا، ۸۹۲ ه. ق
- ۵ - خواند میر، حبیب السیر، ۹۲۷ ه. ق
- ۶ - بابر، وقایع (بابرنامه)، ۹۳۵ ه. ق
- ۷ - زین الدین محمود واصفی، بدایع الوقایع، ۹۴۶ ه. ق

- ۸ - دوست محمد، خلعت هنروران،
- ۹ - میرزا حیدر، تاریخ رشیدی، ۹۵۵ ه. ق
- ۱۰ - مصطفی عالی، مناقب هنروران،
- ۲۱۱ - قاضی احمد، تذکرة الخوشنویسان و نقاشان (۱۰۱۵) ه. ق
- ۱۲ - مستقیم زاده سلیمان سعدالدین، تحف خطاطان (۱۱۷۳) ه. ق
- ۱۳ - حبیب اصفهانی، خط و خطاطان (۱۳۰۵) ه. ق
- ۱۴ - دکتر مهدی بیانی، احوال و آثار خوشنویسان (۱۳۸۶) ه. ق

همانطوریکه فهرست بالا نشان میدهد موضوع هفت جلد از این آثار تاریخ و خاطرات و یک جلد تذکرة الشعرا است. ۶ جلد دیگر رساله های کوچکی در شرح حال خوشنویسان و نقاشان است. معدودی از این آثار متعلق بدوره تیموری است و بسیاری دیگر، مخصوصاً آنها که با موضوع ما ارتباط دارند، در دوره های بعد تألیف شده اند. در هیچیک از این آثار موقعیت بزرگ هنرمندان و فعالیت های هنری آن دوره بطور کامل بیان نگردیده است. در اغلب این آثار مطالب بشکل نارسا و با عباراتی توصیفی بیان شده است. اینجاست که ارزش و اهمیت اسناد و وثیقه های دولتی که در آنها فعالیت های هنری و فرهنگی دوره ای به ثبت رسیده است برای ما آشکار میگردد. با اینکه جنگ حاوی این سند قبل از جنگ جهانی اول برای متخصصین تاریخ هنر شناخته شده بود لیکن از سال ۱۳۵۹ بدید بود که به ارزش واقعی این سند پی برده شد. ۷ مرحوم پروفیسور زکی ولیدی طوقان اولین کسی بود که سند را مشاهده

و به اهمیت آن پی برد و بعدها درباره آن به تحقیق و بررسی پرداخت. وی در چهارمین کنگره تاریخ که در سال ۱۳۶۶ ه. ق (۱۹۴۸ م.) در آنکارا تشکیل شد آنرا به دنیای علم معرفی کرده، توجه مردم را به آن جلب کرد. معلوم نیست به چه علت پروفیسور طوقان به چاپ و معرفی این سند در نشریه یادبود کنگره که در همان سال انتشار یافت اقدام نکرد. وی بعدها در نوشته‌های خود اظهار نمود که نتیجه بررسی‌های خود را در باره این سند در نشریه "Ars Orientalis" بچاپ میرساند ولی تا آنجا که اطلاع دارم این سند قبل از سال ۱۳۹۶ ه. ق که در سالنامه تاریخ هنر دانشکده ادبیات دانشگاه استانبول بچاپ رسید در هیچ نشریه‌ای انتشار نیافت. با ملاحظه اهمیت و ارزش این سند و به منظور آشناساختن هنردوستان و علاقمندان با فعالیت‌های هنری دوره تیموری و شناساندن استادان معروف آن دوره و خط و انشاء جعفر بایسنغری نشر این سند مناسب دانسته شد. متن سند که، بفارسی محلی قرن ۱۵ خراسان نوشته شده است دارای کلمات و اصطلاحات نامأنوسی است که درک مطلب را مشکل میسازد پس از رفع کامل اینگونه اشکالات سند قاطعیت بیشتری پیدا خواهد کرد.

بعضی کلمات بدون نقطه نوشته شده است و در بخش ج کلمه «بوزه» تنها کلمه‌ای است که دارای اعراب است. حرف کوچک (ع) در اول سطر دوم مقدمه مخفف کلمه «عن» است که در متون قرون وسطی بسیار مشاهده میشود.^۸

با اینکه متن به زبان فارسی و بدون غلط املائی نوشته شده است بعلمت بکار رفتن اصطلاحات محلی و هنری، درک کامل مفهوم سند، چندان آسان نیست. چاشنی بیگانگی در سبک نوشته، می‌تواند دلیلی بر فارسی‌زبان نبودن نویسنده عرضه‌داشت باشد. به متن اصلی، مطلبی اضافه نشده و در آن هیچگونه اصلاح املائی صورت نگرفته است و از این بابت قابل اعتماد است. از بررسی سند استنباط می‌شود که از نوع گزارشاتی است که رئیس کتابخانه موظف بود، هر چند گاه، از اوضاع کتابخانه تهیه و تنظیم و به صاحب مقامی که اسمش در عرضه‌داشت نیامده است تسلیم نماید. سند تاریخ ندارد اما در آن از آثاری سخن رفته است که اکنون در موزه‌های دولتی و مجموعه‌های خصوصی داخل و خارج ایران موجود است و بررسی این آثار در تعیین تاریخ نگارش سند بکامک می‌کند. این آثار به ترتیب قدمت تاریخی عبارتند از:^۹

عرضه‌داشت

- ۸۳۰: گلستان، (جعفر تبریزی)، چستربیتی
- ۸۳۰: رسایل، (شمس بایسنغری)، برنسون
- ۸۳۱: شاهنامه، (خوشنویس؟)، تهران، کتابخانه خصوصی
- ۸۳۳: شاهنامه، (جعفر بایسنغری)، تهران، کتابخانه سلطنتی

برابر این سند، دو اثر اول در موقع تحریر عرضه‌داشت در حال اتمام بوده است. سومین اثر نیمه‌تمام بوده، از شصت هزار بیت آن فقط ۲۵ هزار بیتش تحریر یافته بوده است. تحریر اثر چهارم تازه شروع شده بوده است. این مطالب نشان میدهد که عرضه‌داشت همزمان با دواثری که در زمان تحریر سند نزدیک با تمام بوده‌اند نوشته شده است. اگر فرض کنیم عبارت «گوش روزه‌دار بر الله اکبر» که در مقدمه بکار رفته اشاره‌ایست به تاریخ

عبارت عرضه‌داشت که عنوان سند را تشکیل میدهد اصطلاحی است که در قرن ۱۵ معمول بوده است. در عرضه‌داشت، که برای مقام بزرگی تهیه شده است، احوال هنرمندان و فعالیت‌های جاری کتابخانه گزارش شده است. نویسنده در سند بسیاری از هنرمندان آن دوره را معرفی و از کتب متعددی که موقع تحریر عرضه‌داشت در دست تهیه بوده، نام برده است. عبارت «عرضه‌داشت» که در سطر اول بشکلی کشیده نوشته شده احتمالاً عنوان مقال است.

متن، شامل یک مقدمه و سه بخش است. مقدمه با جملات متکلف و مناسب نثر آن دوره تحریر شده است. بخش اول عنوان ندارد و بصورت پاراگراف‌های چندسطری است. در این بخش هر پاراگراف به یک یا چند هنرمند و نوع فعالیتی که به هنگام نوشتن سند اشتغال داشته، اختصاص دارد. در ۲۲ پاراگراف موجود در این بخش نام ۲۵ هنرمند و ۹ کتاب ذکر شده است. در بخش دوم که عنوانش «عمارات» است وضع ۷ بنای در حال ساختمان توجیه شده است. در بخش سوم که زیر عنوان «خرگاه» تهیه شده نحوه ساختن و تزئین چادرهای سلطنتی بیان گردیده است.

بطور کلی عرضه‌داشت در ۳ بخش و ۳۱ ماده تدوین یافته است. (الف: ۲۳ ماده، ب: ۷ ماده، ج: ۱ ماده). در سند،

- ۳ - زکی ولیدی طوقان، دایرةالمعارف اسلامی، ماده بایسنغری، ص ۴۲۹.
- ۴ - زکی ولیدی طوقان، دایرةالمعارف اسلامی، ماده بایسنغری، ص ۴۲۹ - ۴۳۰.
- ۵ - زکی ولیدی طوقان، دایرةالمعارف اسلامی، ماده بایسنغری، ص ۴۳۰.
- ۶ - کمال اوزارگین، همان مقاله، ص ۴۷۷.
- ۷ - کمال اوزارگین، همان مقاله، ص ۴۸۷.
- ۸ - همان مقاله، ص ۴۷۹.

نگارش عرضه داشت، رمضان سال ۸۳۰ تاریخ تحریر عرضه داشت خواهد بود.

حال می‌توانیم مطالب را چنین خلاصه کنیم. سند در رمضان سال ۸۳۰ ه. ق توسط جعفر تبریزی خوشنویس معروف دوره تیموری جهت گزارش کارهای جاری کتابخانه هرات برای بایسنغر میرزا تهیه شده است. منابع تاریخی دیگر نیز تأیید مینمایند که در آن دوره جعفر تبریزی اداره کتابخانه بایسنغری را در هرات به عهده داشته است. وجود تشابه در شیوه نگارش و خط عرضه داشت با سایر دست‌نوشته‌های این خوشنویس دلیل بارز دیگری بر این مدعی است که متن بدست خود جعفر تبریزی تهیه شده و دارای اصالت کامل است. باین دلیل اثر بدون تردید از نظر سندیت دارای ارزش فوق‌العاده‌ای است. در واقع این سند درباره هنر دوره تیموری و کتابخانه بایسنغر میرزا در هرات چنان اطلاعات پر ارزش و ارزنده‌ای بدست میدهد که نظیرش را در کمتر اثری می‌توان مشاهده کرد.

جعفر بایسنغری

تهیه‌کننده عرضه داشت مولانا جعفر بن علی تبریزی است. در دوره تیموریان وی از معروفترین خوشنویسان و رئیس کتابخانه بایسنغری بود. نام کامل استاد، کمال‌الدین (فریدالدین) جعفر بایسنغری است^{۱۰} استاد در تیزیز چشم به جهان هستی گشود. از کودکی استعداد خود را در هنر خوشنویسی نشان داد، پیش شمس‌الدین مشرقی قطابی (۸۱۲ ه. م) و عبدالله پسر میر علی تبریزی به تمرین خوشنویسی پرداخت. در خط نستعلیق بعضی جعفر را شاگرد مستقیم میر علی تبریزی دانسته‌اند^{۱۱}. مولانا اظهر تبریزی (استاد استادان) و سلطان علی مشهدی (قبلت‌الکتاب) از شاگردان معروف جعفر تبریزی بحساب می‌آیند^{۱۲}. قدیمی‌ترین اثری که از وی در دست است دارای تاریخ ۸۱۶ ه. ق است احتمالاً جعفر در سال ۸۲۳ بخدمت بایسنغر میرزا که والی آذربایجان بود درآمد و بریاست کتابخانه بایسنغری هرات که بعد از سال ۸۲۳ تأسیس شد منصوب گردید و بخاطر حمایتی که از بایسنغر میرزا دید نسبت بایسنغری بخود گرفت. در این کتابخانه معروف هنرمندان آثاری بوجود آوردند که اکنون زینت بخش موزه‌ها و مجموعه‌های هنری جهان است. جعفر نیز که خود رئیس کتابخانه بود به خلق آثار بسیار گرانبهائی موفق شد. بعد از مرگ بایسنغر میرزا (۸۳۷) دیگر معلوم نیست استاد به نوشتن چه آثاری توفیق یافته و به کجاها سفر کرده‌است. سال مرگش هم بروشنی معلوم نیست بعضی آنرا ۸۶۰ و بعضی دیگر ۸۶۲ ه. ق. ثبت کرده‌اند. آثاری که با خط زیبای او تهیه شده، عبارتند از^{۱۳}:

مخزن الاسرار: نظامی گنجوی، یزد، ۸۲۰
خمسه: نظامی گنجوی، ۸۲۳، ۴
خسرو و شیرین: نظامی گنجوی، هرات، ۸۲۴
دیوان: حسن دهلوی، هرات، ۸۲۵
چنگ: - - - - ۸۲۷
گلستان: شیخ سعدی، هرات، ۸۳۰
شاهنامه: فردوسی طوسی، هرات، ۸۳۳
کلیله و دمنه: ابوالمعالی نصرالله، هرات، ۸۳۴
کلیات: - - - - ۸۳۵
دیوان: حافظ شیرازی، هرات، -

کتابخانه‌های بایسنغری در هرات

شهر هرات گرچه در دوره تیموریان دارای کاخهای فوق‌العاده باشکوهی بود لیکن کاخ بایسنغر میرزا که به «باغ سفید» معروف بود شکوه و جلالتی دیگر داشت. این کاخ بیرون از شهر و در سمت شمالی آن بنا گردیده بود. دیوارهای کاخ باشکال و تزیینات بسیار جالبی آرایش شده و با سنگهای یشمی که از چین وارد کرده بودند تزیین یافته بود^{۱۴}. در این باغ بایسنغر میرزا کتابخانه‌ای داشت که در کارگاه هنری آن هنرمندان معروف آن دوره به فعالیت‌های هنری مشغول بودند. متأسفانه امروز آثاری در دست نیست که درباره کتابخانه هرات اطلاعات کافی در اختیار ما بگذارد. روی آثار موجود نیز تحقیقات و بررسی‌های لازم انجام نگرفته است.

بایسنغر میرزا از خردسالی به هنر کتاب علاقه‌مند بود از سال ۸۲۳ که کتابخانه هنری خود را در هرات تأسیس کرد هنرمندان همیشه دور و برش را میگرفتند. وی از کارکنان و هنرمندان کتابخانه حمایت میکرد و برای برپا نگاه داشتن کتابخانه از هیچ‌گونه تلاش و کوشش دریغ نمیکرد. تشویق از کارهای هنری و حمایت از هنرمندان به فعالیت‌های هنری آن دوره تحریک می‌بخشید. در زمان حیات او در این کتابخانه برگزیده‌ای از خوشنویسان، مذهبین، مصورین، مجلدین و نقاشان به فعالیت مشغول بودند و از کتابهایی که در اختیارشان گذاشته میشد استنساخ میکردند. این فعالیت‌های پرثمر تا مرگ بایسنغر میرزا (۸۳۷) ادامه داشت و اگر چه چند سال بعد از مرگ او نیز ادامه یافت لیکن دیگر رونق اولیه را نداشت. تعداد هنرمندان و دستیارانشان که در کتابخانه سرگرم فعالیت بودند گاهی از صدها نفر تجاوز میکرد. عده‌ای هنرآموز جوان نیز در این کتابخانه مشغول هنرآموزی بودند. جعفر تبریزی مدیر کتابخانه و سرپرست کلیه امور آن بود. نسخه‌ای از شاهنامه که در سال ۸۳۰ همزمان با عرضه داشت برای بایسنغر

میرزا تهیه شده است و متعلق به یک مجموعه خصوصی در تهران است تصویر خود بایسنغر میرزا و سایر هنرمندان کتابخانه بایسنگری را نشان میدهد.^{۱۵}

کتابخانه هرات در واقع مرکز هنر آن دوره بود. عده‌ای از متخصصین تاریخ هنر، این کتابخانه را «آکادمی هنر بایسنگری» نامیده‌اند.^{۱۶} در این مرکز هنری عده‌ای دورهم جمع شده به کارهای خوشنویسی، تذهیب، تصویر و جلدسازی مشغول بودند. در آنجا کتابهای خطی، جنگ، مرقع، لوحه، و سایر آثار هنری متداول و باب آن زمان بدست هنرمندانی بزرگ تهیه میشد. تأسیس این کتابخانه برای پیشرفت هنر نقاشی امکانات وسیع‌تری فراهم ساخت. در سایه فعالیت‌های مداوم و خستگی‌ناپذیر هنرمندان این کتابخانه هنر کتاب راه ترقی و تکامل پیش گرفت. آثار بسیار گرانبهایی که حاصل دسترنج هنرمندان پراچ آن دوره است امروز زینت بخش موزه‌های بزرگ دولتی و مجموعه خصوصی جهان است. عرضه‌داشت جعفر تبریزی برشی از فعالیت‌های هنری همان دوره است و درباره فعالیت‌های هنری کتابخانه هرات و محصولات بی‌نظیر آن اطلاعات بسیار مفیدی بدست میدهد. در عرضه داشت از چهار نوع فعالیت هنری سخن رفته است: تهیه کتب، تزئین و تذهیب اشیاء، امور ساختمانی واحداث چادرهای بزرگ سلطنتی. جعفر تبریزی به همه این فعالیت‌ها نظارت داشته است. در بخش «هنر کتاب» به نام ۲۴ استاد و ۷۵ نفر دستیار اشاره شده است. اما تعداد هنرمندانی که بکار معماری واحداث چادر مشغول بوده‌اند معلوم نگردیده است. با توجه به عرضه‌داشت نام استادانی را که در کتابخانه بایسنگری هرات سرگرم فعالیت‌های هنری بودند می‌توان چنین ردیف کرد:

جعفر: خوشنویس و مدیر بنوشتن شاهنامه و ترهت-الارواح شروع کرده بود.

حاجی: مذهب روی کشتی کار میکرد.
میرحسن، خواجه: طراح طرح‌های تزیینی را روی زین نقش میکرد.

خلیل، امیر: مصور باتصویرهای گلستان مشغول بود.
خطای: مذهب روی کشتی کار میکرد.
دولت، خواجه: استاد صدفکار در تزیینات روی زین کار میکرد.

دولت‌یار، میر: مذهب خود در کتابخانه کار نمیکرده بلکه از طرح‌های او استفاده میشد.
سعدالدین، مولانا: روی صندوقچه بیگم کار میکرد.
سیف‌الدین استاد: خستگی‌اش بر طرف شده بود.
شمس مولانا: خوشنویس رسایل خواجه را استنساخ میکرد.
شمس‌الدین امیر: صدفکار در تزیین زین کار میکرد.
شهاب مولانا: مذهب روی گلستان کار میکرد.

عبدالصمد: مذهب روی یک کشتی کار میکرد.
عبدالرحیم خواجه: طراح به طرح‌های مجلدان، مذهبان، خیمه‌دوزان و کاشی تراشان مشغول بود.

عطاء خواجه: گلستان را تمام کرده روی لوحه‌های تاریخ صدرالدینی کار میکرد.

عطائی خواجه: جدول کش کار جدول تاریخ صدرالدینی و دیوان خاجورا تمام کرده شاهنامه مشغول بود.

علی مولانا: مذهب، مصور در شاهنامه کار میکرد.
غیاث‌الدین خواجه: مصور باتصویرهای رسایل و گلستان کار میکرد.

قوام‌الدین مولانا: مجلد باجلد شاهنامه مشغول بود.
قطب مولانا: خوشنویس تاریخ طبری را استنساخ میکرد.

محمود: مصور، مذهب با لوحه‌های دیوان خاجو مشغول بود.
محمود حاجی: مجلد جلد رسایل را حاضر میکرد.
محمود خواجه: مجلد روی جلد رسایل خواجه کار میکرد.

محمد مولانا: خوشنویس شاهنامه را استنساخ میکرد.
بقیه ۷۵ نفر دستیار نقاش روی خرگاه کار میکردند.
حال با استفاده از عرضه‌داشت ولی از زاویه‌ای دیگر به بررسی فعالیت‌های کتابخانه می‌پردازیم. در کتابخانه کارهایی که جعفر تبریزی بنظارت آنها مشغول بود عبارتند از:

الف: هنر کتاب.
به‌هنگام تحریر عرضه‌داشت، در کتابخانه چهارده تن از هنرمندان به تهیه ۹ کتاب مشغول بوده‌اند که چهار جلد از آنها تا روزگار ما باقی مانده است:

دیوان خاجو: که خواجه عطایی جدول کش جدول-ه‌ایش را می‌کشید (الف ۱۰) و محمود مذهب و مصور از ده لوحه کتاب هفت لوحه را تمام کرده باقیه آن مشغول بود

۱۰ - م. کمال اوزارگین، همان مقاله ص ۴۸۰.
۱۱ - خانبا با بیانی، شاهنامه بایسنگری و حافظ ابرو، بررسی‌های تاریخی سال ۶ شماره ۳ ص ۱۶۶.

۱۲ - دکتر محمد عبدالله جغتایی، خط نستعلیق در پاکستان و هند، (ترجمه محمد جعفر جوان) هنر و مردم شماره ۱۵۱، ص ۳۰.
۱۳ - م. کمال اوزارگین، همان مقاله، ص ۴۸۱.

۱۴ - زکی ولیدی طوقان، دایرة‌المعارف اسلامی ۵۱۱ ماده عرات، ص ۴۳۵.

15 - L. Binyon, J. V. S. Wilkinson, B. Gray, Persian Miniature Painting, London, 1933, p. 69.

۱۶ - زکی ولیدی طوقان، دایرة‌المعارف اسلامی ۲، ماده بایسنغر، ص ۴۲۹.

(الف ۷) . مولانا شمس مذهب يك كشتی از آن تمام کرده و يك لوح را از دیوان بیوم رسانیده بود (الف ۱۶) .
 گلستان (شیخ سعدی شیرازی) : خواجه عطاء کارش را روی آن باتمام رسانده بود (الف ۱۲) . از مصورین امیر خلیل دو موضع دربارا موج آب کرده بود (الف ۱) خواجه غیاث الدین روی بخشی از آن که ابطال شده بود کار میکرد (الف ۳) .
 مولانا شهاب الدین مذهب به طلائیهان دیباجه و چهار لوح و شرف دیباجه و تحریر کردن هشت نعل شمس میان دیباجه آن مشغول بود (الف ۴) . این نسخه خطی نزدیک باتمام بود .
 نزهت الارواح (حسین سادات) : استاد جعفر تبریزی نوشتن آن را آغاز کرده بود (الف ۲۲) .

رسایل (الف) : روی چند تصویرش خواجه غیاث الدین مصور کار میکرد و دو عدد از آنها را باتمام رسانده بود (الف ۳) . جلدش را که حاجی محمود مصور حاضر میکرد . در حال تمام کردن بود (الف ۸) .

رسایل خواجه (ب) : مولانا شمس خوشنویس از آن استنساخ میکرد . فقط يك جزء اش مانده بود (الف ۶) خواجه محمود مجلد به حاضر کردن جلد آن مشغول بود (الف ۹) . این نسخه خطی نیز در شرف اتمام بود .

تاریخ سعدالدین : دارای سه لوحه تاریخی بود . خواجه عطا روی آنها کار میکرد دو لوحه آنرا باتمام رسانده بود (الف ۱۲) . خواجه عطایی جدول کش جدول های آنرا کشیده و تمام کرده بود (الف ۱۰) .

شاهنامه طوسی (الف) : مولانا محمد خوشنویس ۲۵ هزار بیت از متن آنرا نوشته بود (الف ۱۳) . خواجه عطایی جدول کش جدول های آنرا کشیده و تمام کرده بود . (الف ۱۰) .

شاهنامه طوسی (ب) : جعفر تبریزی بایسنغری خوشنویس و مدیر کتابخانه به نوشتن آن شروع کرده سه جزء و نیم آنرا باتمام رسانده بود (الف ۲۲) .

تاریخ طبری : مولانا قطب خوشنویس به استنساخ آن مشغول بود (الف ۱۱) .

ب - تزیین اشیاء :

مطابق عرضه داشت عده ای از هنرمندان در بخش دیگری از کتابخانه به تزیین اشیاء ، صدفکاری و منبت کاری مشغول بودند . به هنگام تحریر عرضه داشت شش اثر در دست تهیه بود : صندوقچه بیگم ، زین يك إسب و چهار کشتی . مولانا سعدالدین (نجار ظریفکار) روی صندوقچه کار میکرد (الف ۱۵) . طرح تزیین زین تمام شده و صدفکاری آن هم در دست تهیه بود (الف ۲۱) . چهار مذهب هم به کشتی ها جل کاری می کردند (الف ۱۷ و ۱۸) .

ج - معماری :

در عرضه داشت از هفت بنای در حال ساختمان نیز سخن رفته است . این بناها عبارتند از : کاخ ، قصر قدیم ، کتابخانه ، استخر ، باغچه نو ، باغچه میدان ، و کلنگ خانه . هنگام تحریر عرضه داشت کتابخانه تازه ای برای نقاشان و خوشنویسان در حال ساختمان بود . هنرمندانی که تا سال ۸۳۰ هجری قمری در بنای قدیمی مشغول بکار بودند در تابستان همان سال ، به ساختمان جدید خود انتقال یافته به فعالیت پرداختند . اگر در عرضه داشت مطالب بیشتری درباره کتابخانه و هنرمندان نوشته می شد امروز ما با کارگاه های هنری آن زمان بیشتر از این آشنا میشدیم . در این بخش بنام هنرمندان اشاره نشده است .

د - خرگاه :

عرضه داشت درباره چادر زیبایی نیز که از طرف خیمه دوزان ، مذهبین و نقاشان در دست تهیه بود معلوماتی بدست میدهد . در این بخش هم بنام هنرمندان اشارتی نرفته است .

انتشار سند

عرضه داشت جعفر تبریزی که در اینجا به نشر آن اقدام میشود در داخل جنگی که امروز به آلبوم فاتح معروف است قرار دارد . بنا به اظهار مرحوم پروفیسور طوقان این جنگ به « یعقوب بیگ » حکمران آق قویونلو (۸۸۳ - ۸۹۵) متعلق بوده و به « جنگ یعقوبی » معروف بود که امروز با اشتباه به آلبوم فاتح معروف شده است .

در تعیین تاریخ و محل تنظیم این جنگ که محتوی قطعات باارزشی مانند مینیاتور ، خطوط زیبا ، تکه های مذهب ، اشعار ، اسناد و غیره است هنوز بررسی های لازم بعمل نیامده است . « جنگ یعقوبی » در حال حاضر در کتابخانه توپ قاپو در استانبول تحت شماره ۲۱۵۳ نگهداری میشود . چون عرضه داشت با جنگ مذکور مستقیماً رابطه ای ندارد از این روی به معرفی و توصیف جنگ در اینجا لزومی مشاهده نگردید . برای اینکه قطعات جنگ از گردن مصون بماند اکنون بر گهای آن به چهار چوبه گرفته شده است . سند مورد بحث ما در برگ (a ۹۸) جنگ قرار دارد . عرضه داشت روی کاغذ بابعاد ۱۳۵×۴۶۰ میلیمتر و برنگ کرم روشن تحریر یافته است . احتمال می رود که کاغذ آن هم ساخت هرات باشد^{۱۷} . بعلت الصاق بودن آن به آلبوم خصوصیات آن بیش از این قابل توجه نبود . تمام متن با مرکب سیاه و به خط نستعلیق زیبایی نوشته شده است . ظاهر سند چهار بخش جداگانه را نشان میدهد (مقدمه ، هنر کتاب ، عمارات ، خرگاه) . در این بخش ها نام هنرمندان

و کیفیت فعالیت‌هایشان در واحدهای مختلف کتابخانه قید شده است. بخش‌های اول و دوم آن که به «هنر کتاب» و کارهای معماری اختصاص دارد در سه ستون کنار هم نوشته و تنظیم شده است. در بخش اول برای هر هنرمند و فعالیتش و در بخش دوم برای هر واحد ساختمانی پاراگرافی اختصاص یافته است. هر پاراگراف با پاراگراف دیگری که در سمت چپ آن قرار گرفته است ادامه می‌یابد. در سومین و آخرین بخش که در یک ستون نوشته شده وضع خیمه‌های سلطنتی، باختصار بیان شده است. تحریر متن سند بشکل ستونهای متعدد شیوه نگارش دوره تیموری را بخوبی نشان میدهد. متن شامل ۵۷ سطر است. چهار سطر آن مقدمه، سی و دو سطر آن بخش اول، دوازده سطر آن بخش دوم و نه سطر آن بخش سوم و آخر را تشکیل میدهد. بعضی از کلمات متن بدون نقطه تحریر شده و کلمه «بوزه» تنها کلمه‌ای است که در متن دارای حرکه است. عرضه‌داشت تذهیب و جدول کشی نشده و تاریخ تحریر ندارد. با خطی نفیس و املائی صحیح نوشته شده است. نه مطلبی به متن اضافه شده و نه املائی کلمه‌ای از آن اصلاح گردیده است. وضع فعلی سند هم خوب میباشد^{۱۸}.

به این مقاله فتوکوپی اصل عرضه داشت نیز ضمیمه شده است. تا به محققینی که علاقه‌مند به بررسی بیشتر سند باشند امکان لازم را بدهد. در ضمن برای اینکه مراجعه به قسمت‌های مختلف متن سند آسانتر باشد یکبار هم سند در یک ستون نوشته شده و به پاراگراف‌های هر بخش شماره وردیف منظور گردیده است.

عرضه‌داشت

مقدمه

عن خاک بر گرفتگان و ملازمان کتابخانه میمون که دیده ایشان در انتظار غبار سم سپند همایون چون گوش روزه‌دار بر (الله اکبر) است و از غایت بهجت و سرور فریاد (الحمد لله الذی اذهب عنا الحزن ان ربنا لغفور شکور) بر ذروه فلك میرسانند.

(الف)

۱- امیر خلیل دو موضع در یازار از گلستان موج آب تمام کرده برنگ نهادن مشغول خواهد شد.

۲- مولانا علی روز تحریر عرضه‌داشت بطرح دیباچه شهنامه مشغول شد و چند روز چشم او درد می‌کرد.

۳- خواجه غیاث‌الدین از رسایل دو موضع بجهه رسائیده و یک موضع دیگر نزدیکست و حالی بیک موضوع عمارت که از

گلستان باطل کرده‌اند مشغول است.

۴- مولانا شهاب دیباچه و چهار لوح و شرف دیباچه صورت‌گری را طلا نهاده و هشت نعل شمشه میان دیباچه را تحریر کرده و حالی بیک موضعی دیگر از عمارت گلستان مشغول است.

۵- مولانا قوام‌الدین روی جلد شهنامه را حاشیه اسلیمی مکمل کرده و عیش تماشای متن جلد را بقلم گرفته و قریب دو دانگ بوم شده است و پشت و سر و گردن چسبانده و طریق کشیده شده است.

۶- مولانا شمس را از نقل رسایل خط خواجه علیه‌الرحمه یک جزو مانده است.

۷- محمود از ده لوح دیوان خواجه هفت لوح را بیوم رسانیده بمابقی مشغول است.

۸- حاجی محمود جلد نقل رسایل را متن رو بوم و تحریر شده بگزار مشغول است.

۹- خواجه محمود جلد رسایل خط خواجه را پشت و رو مکمل کرده بر و گردن مشغول است.

۱۰- خواجه عطای جدول کش تاریخ مولانا سعدالدین و دیوان خواجه را تمام کرده بشهنامه مشغول است.

۱۱- مولانا قطب از تاریخ طبری ده جزوه کتابت کرده است.

۱۲- خواجه عطاء اجزای گلستان تمام کرده و سه لوح تاریخی که مولانا سعدالدین کتابت کرده دو لوح را بیوم رسانیده به‌تتمه مشغول است.

۱۳- مولانا محمد مطهر از کتابت شهنامه بیست و پنج هزار بیت تمام کرده است.

۱۴- خواجه عبدالرحیم بطروح مجلدیان و مذهبیان و خیمه‌دوزان و کاشی‌تراشان مشغول است.

۱۵- مولانا سعدالدین سرصند و قچه بیگم را تمام کرده و یک پهلوی او به پرداخت رسیده است و طبقه در که مانده بود پاتزده روز دیگر تمام میشود.

۱۶- مولانا شمس یک کشتی تمام کرده و یک لوح را از دیوان خواجه بیوم رسانیده است.

۱۷- دو کشتی دیگر را حاجی و خطای بحل‌کاری رسانیده‌اند.

۱۸- یک کشتی دیگر را عبدالسلم نزدیک آورده که تمام کند.

۱۹- نقاشان با جمعهم هفتاد و پنج خوب خرگاه‌ها برنگ‌آمیز و شستمان مشغول‌اند.

۱۷- م. کمال اوز ارگین، همان مقاله، ص ۸۸ - ۸۷.

۱۸- م. کمال اوز ارگین، همان مقاله، ص ۸۸.

- ۲۰ - استاد سیف‌الدین سلامتست وزحمت او بصحت مبدل شد .
- ۲۱ - طرح میر دولتیار بود جهت زین ، خواجه میر حسن نقل کرد و میر شمس‌الدین پسر خواجه میر حسن و استاد دولتخواه بصدف تراشی مشغول اند .
- ۲۲ - پنده کمتر و ذره احقر سه جزو ونیم از کتابت شهنامه تمام کرده ، آغاز کتاب زهه‌الارواح کرده است .
- ۲۳ - بردعاء اختصارخواهم کرد و از دعا به‌چه کارخواهم کرد دولت مخلص باد . بحمد و آله .

- ۴ - سنگتراشان بکار حوض مشغول اند .
- ۵ - باغ جدید دیوار که شش‌دای فرموده ، بعضی چهار دای و بعضی سه‌دای شده و در کارند ، ایوان و دالان بنیاد شده شاه بل پیش ایوان تراشیده بر کار خواهند نهاد .
- ۶ - باغ میدان دیوار قبلی سه‌دای شده و کاشی‌تراشان که از درگاه سنگ دست خالی می‌کنند بکار ابزاره باغ مذکور مشغول خواهند شد .
- ۷ - کلنگ خانه‌را که کل سقف و گچ خاک و آهک کاری تمام شده .

(ج) خرگاه

- ۱ - تبه تریق چهارده قطعه و بوزره هفت قطعه از جمله این بیست و یک قطعه شش قطعه تمام شده است .
- ۲ - ونعلهای قطعه بتمامی دوخته شده .
- ۳ - وشمسهای میان قطعهای خط‌که صورت گریست از جمله بیست و یک عدد شش عدد تمام شده .
- ۴ - و شرف و محبس و حاشیها را قریب یک دانگ ونیم کار دوخته شده .
- ۵ - کار بیرون خرگاه که اصل او مثقالی است و نقش او صندل باف و تحریر او زر حقه قریب یک دانگ ونیم کار دوخته شده به‌تتمه مشغول اند .
- ۶ - دولت مخلص باد .

(ب) عمارات

خاصه شیدالله ارکانه الی یوم‌الخلود

- ۱ - درگاه سنگتراشی تمام شده و از کاشی تراشی کتابه و کنگره مانده و در کارند . و فرش ممر تمام شده و در دندان صورت خانه نشانده شده و مخارجه نهاده .
- ۲ - قصر قدیم قبه و بادامن تازییر مقرنس نقاشی شده ستون جانب شرقی از نو نهاده شد .
- ۳ - کتیبخانه که جهت نقاشان بنیاد نهاده تکمیل یافته نقاشان و کاتبان تزول کرده .

